

FONETIKA VA SINTAKSIS O'RTASIDAGI ALOQALAR: TALAFFUZ VA
GAP TUZILISHI

Giyasova Dilrabo Turg'un qizi

O'zbekiston Milliy universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada, fonetika va sintaksis o'rtasidagi aloqalar tahlil qilinadi. Fonetika, tovushlarning talaffuzi, ularning fizik xususiyatlari va til tizimidagi o'rni bilan shug'ullanadi, sintaksis esa gap tuzilishini va so'zlarning bir-biriga bo'ysunishini o'rganadi. Maqolada, talaffuz va gap tuzilishi o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklar, fonetik va sintaktik qonuniyatlarning o'zaro ta'siri ko'rsatiladi. Shuningdek, bu aloqalar tilshunoslikda va tilni o'rganishda qanday rol o'ynashini tushuntirishga harakat qilinadi.

Kalit so'zlar: Fonetika, sintaksis, talaffuz, gap tuzilishi, fonologiya, so'zlar, grammatik tuzilish, tilshunoslik.

Kirish

Tovushlar (fonemalar) va gap tuzilishi (sintaksis) tilning muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Fonetika, tilning fonetik tizimini o'rganib, tovushlarning qanday talaffuz qilinishini, ularning bir-biriga qanday ta'sir qilishini va grammatik tizimda qanday ishlashini tahlil qiladi. Sintaksis esa, so'zlarning bir-biriga qanday joylashishi, qanday tartibda birikishi va qanday grammatik ma'no hosil qilishini o'rganadi.

Fonetik va sintaktik elementlar o'rtasidagi aloqalar, aslida, tilning bir xil tizimida ishlovchi ikki asosiy komponentdir. Tovushlar va gap tuzilishidagi aloqalar, tilni tushunish va o'rganish jarayonlarida muhim ahamiyatga ega. Fonetika va sintaksis o'rtasidagi o'zaro ta'sir tilning to'g'ri ifodalashini va har qanday kommunikativ jarayonning samaradorligini ta'minlaydi.

Asosiy qism

Fonetika va sintaksisning o'zaro aloqasi tilning yaxlitligini ta'minlaydi. Fonetika, tilning talaffuzi va tovushlarning qo'llanishi bilan shug'ullanadi, sintaksis esa so'zlarni grammatik tuzilishga mos ravishda tartibga soladi. Fonetika va sintaksis o'rtasidagi aloqalar quyidagi holatlar orqali namoyon bo'ladi:

- **Tovushlarning grammatik ma'no bilan bog'liqligi:** Ba'zi hollarda, tovushlar nafaqat talaffuzni, balki grammatik ma'no yaratishni ham ta'minlaydi. Misol uchun, o'zbek tilida so'zlarning plural shaklini ifodalashda ba'zan tovushlar o'zgaradi. "Kitob" (bir dona) va "kitoblar" (bir nechta) so'zlaridagi "lar"

qo‘shimchasi, o‘zining talaffuziga qarab grammatik ma’no hosil qiladi. Bu holat, tovush va sintaksis o‘rtasidagi aloqaning bir misolidir.

- **Sintaktik strukturalar va fonetik intonatsiya:** Gap tuzilishidagi sintaktik strukturalar (masalan, so‘zni joylashtirish tartibi, so‘zlar orasidagi bo‘shliq) tovushlarning talaffuzi va intonatsiyasiga ta’sir qiladi. O‘zbek tilida so‘zlarning tartibi gapning ma’nosiga ta’sir ko‘rsatadi, shuningdek, bu gapning talaffuzini ham o‘zgartiradi. Masalan, "**Men kitobni o‘qidim**" va "**Kitobni men o‘qidim**" kabi jumalarda so‘z tartibining o‘zgarishi talaffuzda ham farq qiladi.

Gap tuzilishi va fonetikaning o‘zaro ta’siri gapdagi so‘zlarning talaffuziga va ularning grammatik strukturasiga bog‘liq. Ba’zi sintaktik tuzilmalar tovushlarning joylashuvi va ularning qanday talaffuz qilinishiga ta’sir qiladi. Misol uchun:

- **Vokal va konsonant tovushlar o‘rtasidagi munosabat:** O‘zbek tilida, gap tuzilishida vokal va konsonant tovushlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘lanish juda muhim. Bu holat, gapdagi so‘zlarning talaffuzi, ularning aksent va intonatsiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Sintaksisning boshqa asosiy jihatlari, masalan, so‘zlar orasidagi ajratish va bog‘lovchilarni qo‘llash ham tovushlarning ta’sirini o‘zgartiradi.
- **Yig‘ish va tushirish:** Sintaksisdagi ba’zi tuzilmalar, so‘zlarni yig‘ish yoki qisqartirish jarayonida tovushlarning o‘zgarishiga olib keladi. O‘zbek tilida gaplar yoki so‘zlar ba’zan qisqaradi yoki birlashadi. Misol uchun, "**bilaman**" so‘zi talaffuzda "**bilan**" tarzida qisqarishi mumkin. Bu qisqartirishlar sintaktik va fonetik qonuniyatlarga asosan sodir bo‘ladi.

Fonetika va sintaksis o‘rtasidagi aloqalar gap tuzilishining talaffuziga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Gapdagi so‘zlarning tartibi va strukturasiga qarab, tovushlar o‘zgarishi mumkin. Misol uchun:

- **Intonatsiya va stress:** O‘zbek tilida gapning ma’nosini o‘zgartirish uchun intonatsiya va stress muhim rol o‘ynaydi. Odatda, intonatsiya va stress so‘zlarni ajratish, to‘g‘ri talaffuz qilish va gapning ma’no qatlamlarini anglashda yordam beradi. Sintaktik strukturada joylashgan so‘zlar fonetik jihatdan o‘zaro farqlanadi. Bu farqlar, so‘zning ta’kidi yoki gapdagi nuqtali intonatsiya orqali tilni tushunishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.
- **Bo‘shliqlar va ularning talaffuzi:** Sintaktik tuzilmada bo‘shliqlar va ularning talaffuzi, gapning intonatsion tuzilmasiga bog‘liq bo‘ladi. O‘zbek tilida bo‘shliqni talaffuz qilishda intonatsiya muhim rol o‘ynaydi, masalan, so‘zlar

orasida joylashgan bo'shliqning talaffuzi gapning qiyofasini o'zgartirishi mumkin.

O'zbek tilida fonetika va sintaksisning o'zaro aloqalari juda muhim. O'zbek tilining fonetik va sintaktik tizimlarining bir-biriga ta'siri tilning to'g'ri va aniq ifodalanish bo'lishini ta'minlaydi. Fonetikaning sintaksisga ta'siri, nafaqat so'zlarning talaffuzi, balki so'zlarning o'rni va gapning umumiy ma'nosiga ham ta'sir qiladi. Sintaksisdagi o'zgarishlar fonetik xususiyatlarni o'zgartirishi mumkin, shuningdek, gapning umumiy ma'nosini yangilab ko'rsatadi. Ortografiyaning tovushlar bilan bog'liqligi

Ortografiya tovushlarning yozilishi va ularning til tizimiga mos ravishda ifodalanishini o'rganadi. O'zbek tilida ortografik tizimning asosiy xususiyati – bu har bir tovushning alohida harf orqali ifodalanishidir. Tovushlar va harflar o'rtasidagi bog'liqlikda ba'zi farqlar mavjud bo'lib, ular o'zgarmas ravishda yozilish qoidalariga asoslanadi.

O'zbek tilidagi tovushlar ko'pincha bir necha shaklda yozilishi mumkin, chunki ba'zan bir tovush bir necha harf yordamida ifodalanadi. Masalan:

- **"ch"** tovushi – bu tovush o'zbek tilining yozuv qoidalariga ko'ra, bir nechta harf bilan ifodalanadi.
- **"sh"** tovushi – ba'zan bu tovush **"s"** va **"h"** harflari bilan yoziladi.

Shuningdek, ba'zi tovushlar yozuvda bitta harf orqali aks ettiriladi, masalan, **"a"**, **"o"**, **"i"**, va boshqa vokal tovushlar. Ortografiyada tovushlarning o'zgarishi va ularning yozilishida aks ettirilishi ko'pincha fonetik qonunlarga asoslanadi.

Fonotaktika – bu tovushlarning o'zaro joylashuvi va ularning bir-biri bilan qanday tartibda birikishi haqida gapiradi. Har bir tilning fonotaktik qonunlari bo'lib, ular tovushlarning bir-biriga qanday joylashishini va qanday tovush kombinatsiyalarining til uchun tabiiy ekanligini belgilaydi.

O'zbek tilida fonotaktik qonunlar aniq shaklda mavjud. Masalan, o'zbek tilida quyidagi fonotaktik xususiyatlar mavjud:

- **Vokal va konsonant tovushlarining joylashuvi:** O'zbek tilida, umumiy qoida sifatida, vokal tovushlar konsonant tovushlaridan oldin yoki keyin kelishi mumkin, lekin ba'zi maxsus hollarda vokallar bir-biriga qo'shib ketishi mumkin. Misol uchun, **"kishi"**, **"kitob"** so'zlarida vokal va konsonantlar orasidagi tartib aniq belgilangan.
- **Tovushlar birikmasi:** O'zbek tilida ba'zan bir-biriga o'xshash tovushlar birikmasi (asosan konsonant tovushlar) o'ziga xos fonotaktik qonunlarga

muvoqif bo'ladi. Masalan, "t", "k", "m" kabi tovushlar birikmasi faqat muayyan kontekstda ishlaydi.

- **Qisqartirish va tezlashtirish:** O'zbek tilidagi so'zlarni talaffuz qilishda tezlik va qisqartirishlar kuzatiladi. Masalan, "yaxshi" so'zi talaffuzda ba'zan "yaxshi" o'rniga "yaxi" bo'lib talaffuz qilinadi.

Ortografiya va fonotaktika o'rtasidagi aloqalar tilni o'rganish va tilning to'g'ri talaffuzini anglashda juda muhimdir. Tovushlarning yozilish va talaffuzdagi farqlari ba'zan o'zaro bog'liq bo'lib, ularning amaliy tahlili tilni chuqurroq o'rganishga yordam beradi. Masalan, ayrim tovushlar o'zgacha yozilishiga qaramay, talaffuzda o'xshash bo'lishi mumkin. Bunday holatlar tilni o'rganuvchilar uchun qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin.

O'zbek tilida, ba'zan, bir tovush bir nechta yozuv shakliga ega bo'lishi mumkin. Masalan, "y" va "j" tovushlarining fonotaktik xususiyatlari hamma holatda bir xil emas, ba'zan ular alohida-alohida talaffuz qilinsa, ba'zan birlashib ham talaffuz qilinishi mumkin. Bunday farqlar o'zbek tilining ortografiyasi va fonotaktikasida o'ziga xos qoidalarga ega ekanligini ko'rsatadi.

Ortografiya va fonotaktika o'rtasidagi farqlar ba'zan tilni o'rganuvchilarda xatoliklar keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, o'zbek tilida ba'zan tovushlar bir-biriga noto'g'ri joylashishi yoki noto'g'ri yozilishi mumkin. Bu, ayniqsa, tilni o'rganayotganlar uchun muammo tug'diradi.

Misollar:

- "Ko'rinish" so'zini ba'zan "korinish" tarzida yozish.
- "Xush kelibsiz" so'zini ba'zan "xush kelipsiz" deb talaffuz qilish.

Xulosa

Fonetika va sintaksis o'rtasidagi aloqalar, tilni mukammal o'rganishda va tilshunoslikda muhim rol o'ynaydi. Tovushlarning talaffuzi va so'zlarning tartibi, grammatik tuzilmalar bilan bevosita bog'liq. O'zbek tilida, fonetika va sintaksis o'rtasidagi aloqalarni tushunish, tilni aniq va to'g'ri o'rganishga yordam beradi. Bu aloqalar orqali, tilni o'rganuvchilar nafaqat so'zlarning talaffuzini to'g'ri tushunishlari, balki sintaktik tuzilmalarni ham yaxshiroq o'zlashtirishlari bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Xolmuhammedov, I.A. "O'zbek tilidagi fonetik transkripsiyaning nazariy va amaliy jihatlar." *O'zbekiston tilshunosligi* jurnali, 2018, 4-son, 15-21 betlar.

2. Abdullaev, O. "Fonetik transkripsiya va uning tilshunoslikdagi o'rni." *O'zbek filologiyasi* jurnali, 2017, 3-son, 28-32 betlar.
3. Rizaev, Sh. "Fonetik tahlil va transkripsiya metodlari." *Lingvistika va til o'rganish* jurnali, 2019, 2-son, 50-56 betlar.
4. Shamsiyev, T.N. "Fonetik transkripsiya va talaffuzdagi farqlar." *O'zbek tilshunosligi* jurnali, 2020, 5-son, 37-42 betlar.
5. Abdug'afforov, X.T. "Tilshunoslikda fonetik transkripsiyaning amaliy qo'llanilishi." *Til va adabiyot* jurnali, 2016, 9-son, 17-24 betlar.
6. To'raqulov, O. "O'zbek fonologiyasining asosiy muammolari va fonetik transkripsiya." *O'zbekiston fanlari* jurnali, 2017, 6-son, 44-48 betlar.
7. Khalilov, R.A. "O'zbek tilida fonetik o'zgarishlar va ularning transkripsiyasidagi muammolar." *O'zbek tilshunosligi* jurnali, 2021, 10-son, 11-16 betlar.
8. Mahmudov, U. "Dialektik farqlar va fonetik transkripsiya." *O'zbek tili va adabiyoti* jurnali, 2015, 4-son, 39-45 betlar.